पञ्चमः पाठः

गीता सुगीता कर्तव्या

0872CH05

कुरुक्षेत्रे श्रीगीता-जयन्ती-महोत्सवः आचरितः। तत्र बहवः जनाः अगच्छन्। रमेशः अपि स्वजनकेन सह तत्र गतवान्। कथावाचकः गीतायाः विषये वर्णयति स्म –

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता॥

इदं श्रुत्वा रमेशः पितरम् अपृच्छत् – "पितः ! गीता का ? कथं सुगीता कर्तव्या ?"

पिता – पुत्र ! बहुभ्यः वर्षेभ्यः पूर्वं कुरुक्षेत्रे कौरवाणां पाण्डवानां च मध्ये सङ्ग्रामः अभवत्। तस्मिन् युद्धे स्वबान्धवान् दृष्ट्वा अर्जुनः युद्धं कर्तुं न इच्छति स्म। तदा भगवान् श्रीकृष्णः युद्धपराङ्मुखम् अर्जुनं कर्तव्यपालनार्थम् उपदिष्टवान्। श्रीकृष्णस्य उपदेशः एव श्रीमद्भगवद्गीता अस्ति। गीतायाम् अमृततुल्याः उपदेशाः सन्ति।

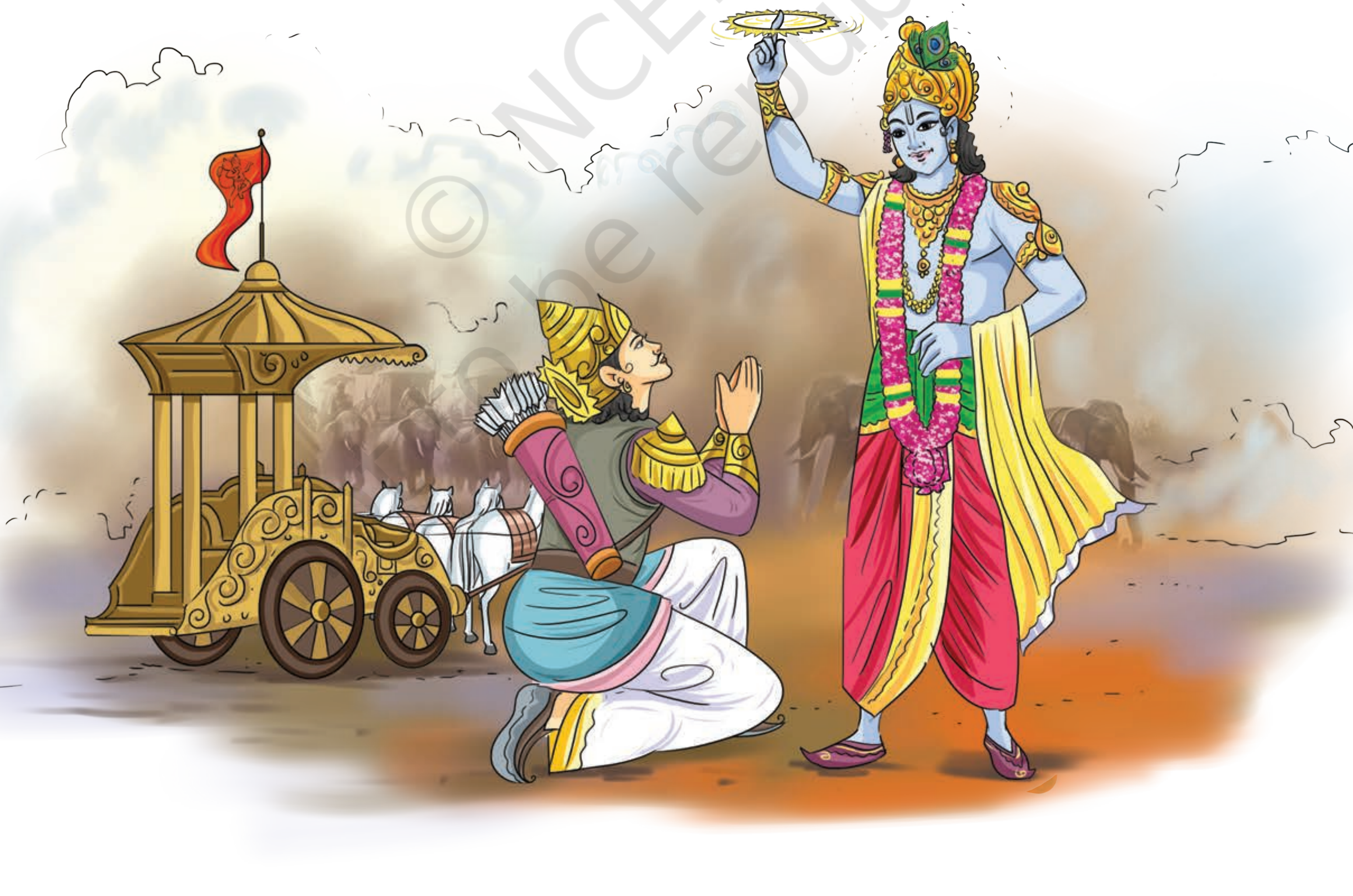

© NCERT not to be republished

रमेशः – तर्हि सुगीता कर्तव्या इत्यस्य कः आशयः ?

पिता – अस्य आशयः अस्ति यत् गीतायाः अभ्यासः सम्यक् रूपेण करणीयः। गीता उत्तमभावेन पठितव्या। कार्यक्षेत्रे जीवनक्षेत्रे च गीतायाः उपदेशाः अनुपालनीयाः। अस्मिन् पाठे वयं श्रीमद्भगवद्गीतायाः काँश्चन श्लोकान् पठामः। वयं श्लोकान् मिलित्वा गायामः अपि।

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥ १॥

पदच्छेदः – दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीत-राग-भय-क्रोधः स्थितधीः मुनिः उच्यते।

अन्वयः – दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीत-राग-भय-क्रोधः मुनिः स्थितधीः (इति) उच्यते।

भावार्थः – यः मनुष्यः आपत्कालेषु उद्वेगं न अनुभवति। यः सुखप्राप्तये अपि निस्पृहः (इच्छारहितः) भवति। यः इच्छा, आसक्तिः, भयः, क्रोधः, इत्येतेभ्यः मुक्तः भवति। सः मौनी पुरुषः स्थितप्रज्ञः भवति।

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥ २॥

पदच्छेदः – क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः बुद्धिनाशात् प्रणश्यति।

अन्वयः – क्रोधात् सम्मोहः भवति। सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः (भवति)। स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः (भवति)। बुद्धिनाशात् (जनः) प्रणश्यति।

भावार्थः – मानवस्य यदा क्रोधः भवति तदा क्रोधात् अविवेकः उत्पद्यते। अविवेकात् आत्मानं विस्मरति। किं योग्यं किञ्च अयोग्यम् इति अविचिन्त्य क्रोधात् व्यामोहं प्राप्नोति। यदा अधिकः व्यामोहः भवति तदा मनुष्यस्य स्मृतिः निष्क्रिया नष्टा च भवति। स्मृतेः नाशात् बुद्धिः नश्यति। बुद्धेः नाशात् सः मनुष्यः विनाशं प्राप्नोति।

© NCERT not to be republished

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥ ३॥

पदच्छेदः – तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम् ज्ञानिनः तत्त्वदर्शिनः।

अन्वयः – तद् प्रणिपातेन सेवया परिप्रश्नेन विद्धि, ते तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः ज्ञानम् उपदेक्ष्यन्ति।

भावार्थः – भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनम् उपदिशति – हे अर्जुन! भवान् गुरोः समीपं गत्वा यथार्थज्ञानं प्राप्तुं प्रयासं करोतु। भवान् विनीतः जिज्ञासुः च भूत्वा गुरोः सेवां करोतु। तत्त्वज्ञानी गुरुः भवते ज्ञानं प्रदास्यति। यतः ये सत्यस्य दर्शनं कृतवन्तः ते एव यथार्थज्ञानिनः भवन्ति।

© NCERT not to be republished

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति॥ ४॥

पदच्छेदः – श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् तत्परः संयतेन्द्रियः ज्ञानम् लब्ध्वा पराम् शान्तिम् अचिरेण अधिगच्छति।

अन्वयः – संयतेन्द्रियः तत्परः श्रद्धावान् (मनुष्यः) ज्ञानं लभते। तथा ज्ञानं लब्ध्वा (सः) अचिरेण परां शान्तिम् अधिगच्छति।

भावार्थः – यः श्रद्धालुः मनुष्यः दिव्यज्ञानं प्राप्तुं निरन्तरं प्रयासं करोति। तथैव यः मनुष्यः इन्द्रियाणि स्ववशे कृतवान्। सः मनुष्यः दिव्यज्ञानं प्राप्स्यति। तादृशं दिव्यं ज्ञानं प्राप्य सः पुरुषः जीवने अनन्तम् आनन्दं प्राप्नोति।

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी॥ ५॥

पदच्छेदः – अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुणः एव च निर्ममः निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी।

अन्वयः – (यः) सर्वभूतानाम् अद्वेष्टा मैत्रः च करुणः एव निर्ममः निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी (अस्ति, सः एव मम प्रियः भवति।)

भावार्थः – हे अर्जुन! यः कस्यामपि परिस्थितौ विचलितः न भवति। यः ईर्ष्यारहितः समस्तप्राणिनां कृते मित्रभावयुतः दयालुः च भवति। यः ममत्वरहितः, अहङ्कारविहीनः, सुखदुःखेषु समभावयुतः क्षमाशीलः च भवति तादृशः पुरुषः भगवतः अत्यन्तं प्रियः भक्तः भवति।

© NCERT not to be republished

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ ६॥

पदच्छेदः – सन्तुष्टः सततम् योगी यतात्मा दृढनिश्चयः मयि अर्पितमनोबुद्धिः यः मद्भक्तः सः मे प्रियः।

अन्वयः – यः योगी सततं सन्तुष्टः यतात्मा दृढनिश्चयः मयि (च) अर्पितमनोबुद्धिः (भवति) सः मद्भक्तः मे प्रियः (भवति)।

भावार्थः – हे पार्थ! यः निरन्तरं सन्तुष्टः भवति। अर्थात् कस्यापि वस्तुनः अभावात् कदापि असन्तुष्टः न भवति। यः मनः इन्द्रियाणि च विजित्य संयमी भवति। यः स्वबुद्ध्या परमेश्वरस्य स्वरूपं स्थिरीकरोति। यश्च मनः बुद्धिं च ईश्वरे समर्पयति। सः मनुष्यः मम अतीव प्रियतमः भक्तः भवति।

यस्मान्नोद्विजते लोकः लोकान्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥ ७॥

पदच्छेदः – यस्मात् न उद्विजते लोकः लोकात् न उद्विजते च यः हर्ष-अमर्ष-भय-उद्वेगैः मुक्तः यः सः च मे प्रियः।

अन्वयः – यस्मात् लोकः न उद्विजते, यः च लोकात् न उद्विजते, यः च हर्ष-अमर्ष-भय-उद्वेगैः मुक्तः सः मे प्रियः (भवति)।

भावार्थः – हे अर्जुन! यस्मात् मनुष्यात् कोऽपि मनुष्यः प्राणी वा उद्विग्नः न भवति। यश्च मनुष्यः अन्यस्मात् जनात् प्राणिनः वा उद्विग्नः न भवति। यश्च हर्षेण, ईर्ष्यया, भीत्या, चिन्तया च रहितः भवति। सः मम अतीव प्रियः भक्तः भवति।

© NCERT not to be republished

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥ ८॥

पदच्छेदः – अनुद्वेगकरम् वाक्यम् सत्यम् प्रियहितम् च यत् स्वाध्यायाभ्यसनम् च एव वाङ्मयम् तपः उच्यते।

अन्वयः – यद् वाक्यम् अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च (तथा) स्वाध्यायाभ्यसनं च एव वाङ्मयं तपः उच्यते।

भावार्थः – यत् अनुद्वेगकरं (भषणम् उद्वेगं न जनयेत्), सत्यं, प्रियकरं, हितकरं, च भाषणं स्यात्, तत् वाङ्मयं तपः इति कथ्यते। शास्त्रादीनां स्वाध्यायः, तेषाम् अभ्यासः च वाचिकं तपः कथ्यते। तथा स्वाध्यायः अभ्यासश्चापि यथाविधि वाङ्मयं तपः इति उच्यते। अतः विद्यार्थिभिः स्मरणीयं यत्—

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः,
तस्मात् तदेव वक्तव्यं वचनेन का दरिद्रता।

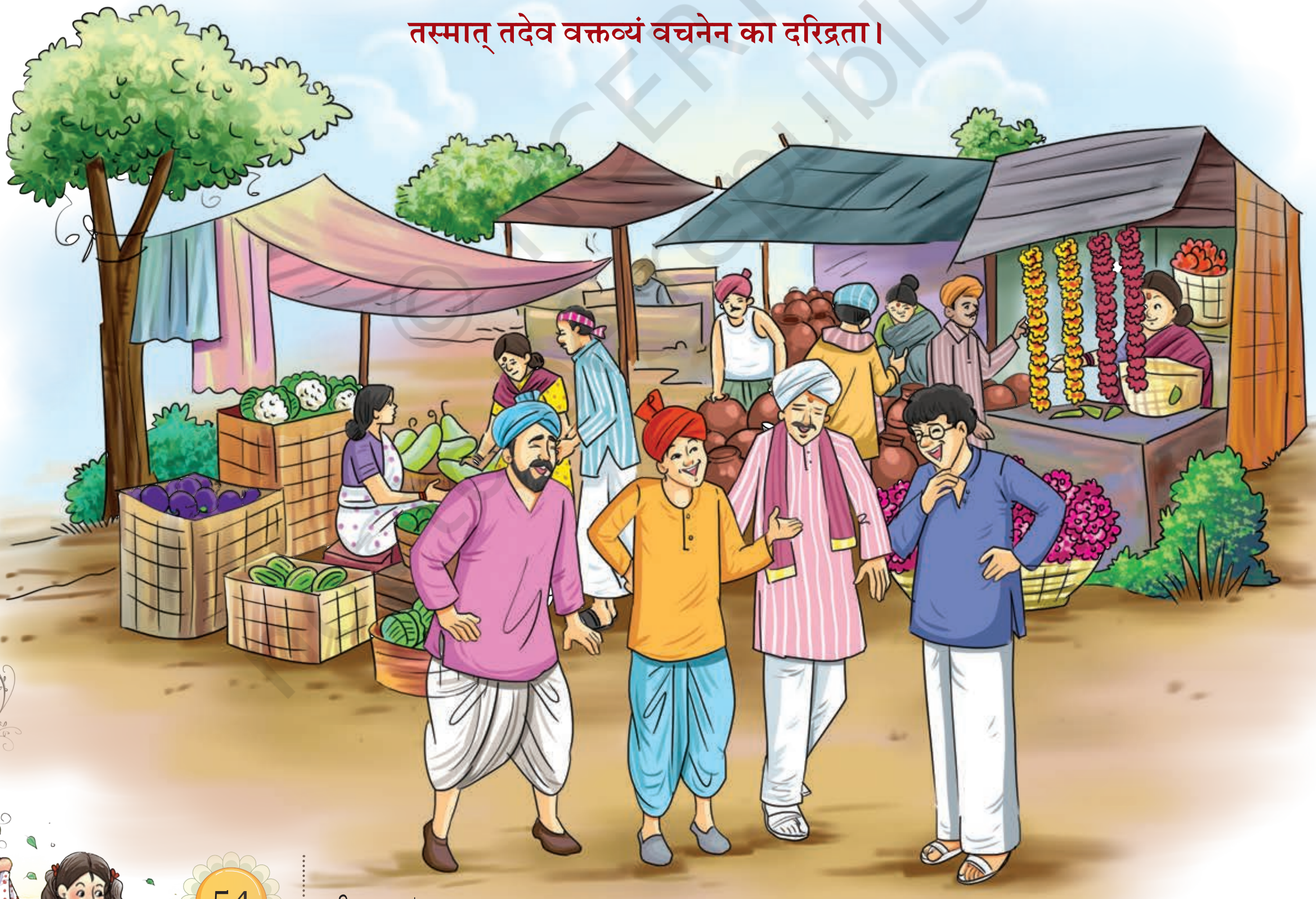

© NCERT not to be republished

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
महोत्सवः	पर्व	त्यौहार	Festival	
कथावाचकः	उपन्यासकः	कथा वाचक	The narrator / the proponent	
सुगीता	गानमयी	अच्छी तरह से गाई जाने वाली	Melodious Song	
युद्धपराङ्मुखम्	युद्ध-विमुखम्	युद्ध विमुख	The war-averse	
अमृततुल्याः	अमृतेन सदृशाः / अतिमहत्त्वपूर्णाः	अमृत के समान	like nectar	
अनुद्विग्नमनाः	यस्य मनः विचलितं न भवति	अविचलित मन वाला	Person of tranquil mind	
विगतस्पृहः	अनुरागरहितः	आसक्ति रहित	Detached	
वीत-राग-भय-क्रोधः	वीतः रागः भयं क्रोधः यस्य	वासना, भय और क्रोध से रहित	Free from attachment, fear and anger	
स्थितधीः	स्थिरमतिमान्	स्थिर मन वाला	steady minded	
मुनिः	यतिः	तपस्वी	The sage	
सम्मोहः	किंकर्तव्यविमूढता	कर्तव्य अकर्तव्य का अविवेक	Delusion	
स्मृतिविभ्रमः	स्मृतिनाशः	स्मरणशक्ति का नाश होना	Loss / failure of memory	
श्रद्धावान्	श्रद्धालुः	श्रद्धा से युक्त	Devoted	
संयतेन्द्रियः	इन्द्रियसंयमी	संयमित इन्द्रियों वाला	One who has controlled his senses	
प्रणिपातेन	नमस्कारेण	प्रणाम के द्वारा	by bowing down/ by salutation	
परिप्रश्नेन	पुनः पुनः प्रश्नकरणेन	प्रश्नों के द्वारा	by questioning (with humility)	
उपदेक्ष्यन्ति	उपदेशं प्रदास्यन्ति	उपदेश देंगे	They will preach	
तत्त्वदर्शिनः	दार्शनिकाः	तत्त्वज्ञानी	Those who have realized the Truth	

© NCERT not to be republished

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
विद्धि	जानीहि	तुम जानो	(Let You) Know	
अद्वेष्टा	द्वेषरहितः	द्वेष न करने वाला	One who never hates	
सर्वभूतानां	सर्वेषां प्राणिनाम्	सभी प्राणियों का	of all beings	
मैत्रः	मैत्रीपूर्णः	मित्रता के भाव वाला	Friendly	
करुणः	दयार्द्रचित्तः	करुणावान्	Compassionate	
निर्ममः	ममत्व-भावनारहितः	ममत्व कर भावना से विहीन	Free from the sense of 'mine'	
निरहङ्कारः	गर्वहीनः	अहंकार रहित	Egoless	
समदुःखसुखः	दुःखेषु सुखेषु च समानभाव-शीलः	सुख और दुःख में समान भाव वाला	Same in pain and pleasure	
क्षमी	क्षमावान्	क्षमाशील	Endowed with forbearance	
उद्विजते	उद्वेगं गच्छति	उद्विग्न होता है	agitated	
लोकः	जगत्	संसार	The world	
हर्षामर्षभयोद्वेगैः	आह्लाद-क्रोध-भय-चिन्तादिभिः	हर्ष, क्रोध, भय और चिंताओं से	From joy, impatience, fear and anxiety	
यतात्मा	संयमी	यति, जिसने इन्द्रियों को अपने नियन्त्रण में कर लिया है	Self – Restrained	
दृढनिश्चयः	दृढः निश्चयः यस्य सः	दृढ़ निश्चय वाला	Firmly resolute/ determined	
अर्पितमनोबुद्धिः	अर्पितं मनः बुद्धिः च येन सः	मन और बुद्धि को अर्पित करने वाला	One who has offered his mind and intellect	
अनुद्वेगकरम्	न उद्वेगकरम्	व्याकुलता न करने वाला	Unoffending/ non-agitating	
अभ्यसनं	अभ्यासः	अभ्यास	Practice	
वाङ्मयम्	वाचिकम्	वाचिक	Verbal penance	

© NCERT not to be republished

अत्र इदम् अवधेयम्

आधारे सप्तमी विभक्तेः प्रयोगः भवति। यथा – उत्पीठिकायां पुस्तकम् अस्ति। दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः भवेत्। सुखेषु विगतस्पृहः भवेत्।

उत्पत्ति-अर्थे कारणार्थे वा पञ्चमी-विभक्तेः प्रयोगः भवति। यथा – क्रोधात् सम्मोहः भवति। सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः भवति। स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः भवति।

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तरं लिखत—

(क) श्रद्धावान् जनः किं लभते? ....

(ख) कस्मात् सम्मोहः जायते? ....

(ग) सम्मोहात् किं जायते? ....

(घ) अर्जुनाय गीतां कः उपदिष्टवान्? ....

(ङ) हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तः नरः कस्य प्रियः भवति? ....

२. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत—

(क) कीदृशं वाक्यं वाङ्मयं तपः उच्यते?

....

(ख) कीदृशः जनः स्थितधीः उच्यते?

....

(ग) जनः कथं प्रणश्यति?

....

(घ) जनः कथम् उत्तमां शान्तिं प्राप्नोति?

....

(ङ) उपदेशप्राप्तये त्रयः उपायाः के भवन्ति?

....

© NCERT not to be republished

३. **कोष्ठके दत्तानि पदानि उपयुज्य वाक्यानि रचयत—**

सेवया, स्मृतिविभ्रमः, योगी, वाङ्मयं, स्थितधीः

(क) अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च वाक्यं .... तपः उच्यते।

(ख) सततं सन्तुष्टः दृढनिश्चयः च .... भवति।

(ग) अनुद्विग्नमनाः मुनिः .... उच्यते।

(घ) तद् आत्मज्ञानं प्रणिपातेन परिप्रश्नेन .... च विद्धि।

(ङ) सम्मोहात् .... भवति।

४. **अधोलिखितानि पदानि उपयुज्य वाक्यानि रचयत—**

(क) उच्यते – ....

(ख) च – ....

(ग) न – ....

(ङ) लब्ध्वा – ....

(ङ) कुर्यात् – ....

५. **पाठानुसारं समुचितेन पदेन श्लोकं पूरयत—**

(क) श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः ....।

(ख) .... चैव वाङ्मयं तप उच्यते।

(ग) सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा ....।

(घ) .... भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।

(ङ) तद्विद्धि .... परिप्रश्नेन सेवया।

६. **उदाहरणानुसारं पदानि स्त्रीलिङ्गे परिवर्तयत—**

उदाहरणम्—

श्रद्धावान् – ....श्रद्धावती..........

बुद्धिमान् – ....बुद्धिमती..........

© NCERT not to be republished

(क) गुणवान् – ....

(ख) आयुष्मान् – ....

(ग) क्षमावान् – ....

(घ) ज्ञानवान् – ....

(ङ) श्रीमान् – ....

७. समुचितेन पदेन सह स्तम्भौ मेलयत—

अ	इ
(क) सर्वभूतानाम्	पुनः पुनः प्रश्नकरणेन
(ख) अनुद्विग्नमनाः	स्थिरमतिमान्
(ग) स्थितधीः	इन्द्रियसंयमी
(घ) परिप्रश्नेन	यस्य मनः विचलितं न भवति
(ङ) संयतेन्द्रियः	सर्वेषां प्राणिनाम्

८. श्रीमद्भगवद्गीतायाः विषये पञ्च वाक्यानि लिखत—

(क) ....

(ख) ....

(ग) ....

(घ) ....

(ङ) ....

योग्यताविस्तरः

श्रीमद्भगवद्गीता

भगवतः श्रीकृष्णस्य अर्जुनाय प्रदत्तानां जीवनमूल्यसम्बद्धानाम् उपदेशानां सङ्कलनात्मकः ग्रन्थः अस्ति श्रीमद्भगवद्गीता। महर्षिः वेदव्यासः महाभारतस्य भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतां वर्णितवान्। गीतायाम् अष्टादश अध्यायाः सप्तशतं (७००) श्लोकाः च सन्ति।

© NCERT not to be republished

१. अर्जुनविषादयोगः (सैन्य-निरीक्षणम्)

२. साङ्ख्ययोगः (गीतायाः सारः)

३. कर्मयोगः (कर्मणः महत्त्वम्)

४. ज्ञान-कर्म-संन्यासयोगः (दिव्यज्ञानम्)

५. कर्मसंन्यासयोगः (कर्म-वैराग्य-योगः)

६. आत्मसंयमयोगः (ध्यान-योगः)

७. ज्ञान-विज्ञानयोगः (भगवद्ज्ञानस्य प्राप्तिः)

८. अक्षर-ब्रह्मयोगः (भगवतः प्राप्तिः)

९. राजविद्या-राजगुह्ययोगः (परमं गुप्तं ज्ञानम्)

१०. विभूतियोगः (भगवतः ऐश्वर्यम्)

११. विश्वरूप-दर्शनयोगः (विश्वरूपस्य दर्शनम्)

१२. भक्तियोगः (भक्तिभावज्ञानम्)

१३. क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-विभागयोगः (प्रकृतेः पुरुषस्य चेतनायाः च ज्ञानम्)

१४. गुणत्रय-विभागयोगः (प्रकृतेः गुणत्रयस्य वर्णनम्)

१५. पुरुषोत्तमयोगः (विश्वस्य केन्द्ररूपेण ब्रह्मणः वर्णनम्)

१६. दैवासुर-समद्विभागयोगः (दैवी-आसुरी-स्वभावानां वर्णनम्)

१७. श्रद्धात्रय-विभागयोगः (श्रद्धायाः विभागानां वर्णनम्)

१८. मोक्ष-संन्यासयोगः (उपसंहारः, संन्यास-सिद्धि-वर्णनम्)

सरसं गायामः —

भगवद्गीता किञ्चिदधीता, गङ्गा-जल-लव-कणिका पीता।
सकृदपि येन मुरारि समर्चा, तस्य यमः किं कुरुते चर्चाम्॥
कर्तव्यदीक्षां च समत्वशिक्षां, ज्ञानस्य भिक्षां शरणागतिञ्च।
ददाति गीता करुणार्द्रभूता, कृष्णेन दत्ता जगतां हिताय॥

परियोजनाकार्यम्

१. कक्षायां श्रीमद्भगवद्गीतानुगुणं 'स्थितधीः' इति विषयम् अधिकृत्य 'मम जीवनलक्ष्यम्' इत्यस्मिन् विषये परिचर्चां स्थापयतु।

२. विविध-धर्माणां धर्मग्रन्थानां नामानि विलिख्य कस्यचित् एकस्य धर्मग्रन्थस्य विवरणं लिखत।

© NCERT not to be republished